

Foldudbytte og bondeøkonomi

Af Karen Schousboe

De seneste numre af Fortid og Nutid har beriget den løbende debat om foldudbyttets størrelse med nye og helt anderledes synspunkter.¹ Disse indlæg er de første væsentlige tillæg til den diskussion, som udspandt sig i 30'erne her i tidsskriftet.² Ikke alene fremdrager de nyt kildemateriale, men analysen heraf bestemmer det gennemsnitlige foldudbytte på bondejord betydeligt højere end den hidtil herskende opfattelse. I diskussionen har man imidlertid som oftest negligeret spørgsmålet om, hvorfor en præcisering af foldudbyttets størrelse udgør et så fundamentalt landbohistorisk problem. Det er formålet med denne artikel at belyse dette spørgsmål. Som udgangspunkt vil jeg tage de rammer, indenfor hvilke det er min opfattelse, at foldtallet bevægede sig, idet jeg vil fremlægge et hidtil ubenyttet kildemateriale. Efter en analyse heraf og en sammenligning mellem denne og de øvrige opfattelser af foldudbyttets gennemsnitlige størrelse vil jeg så vende mig mod det væsentligste spørgsmål: Havde det formodede gennemsnitlige foldtal en betydning for den økonomiske organisation i landbosamfundet og hvor omfattende var denne betydning i givet fald?

Præste- og bondeoptegnelser

Det er hævdet, at en nærmere bestemmelse af foldudbyttets størrelse i det 17 og 18. århundrede først kunne finde sted, når det lykkedes

at finde udsæds- og høstangivelser fra enkelte gårdbrug og flere egne.³ Det er som en reaktion herpå, at følgende materiale fremlægges. Der findes nemlig spredte optegnelser fra præste- og bondehånd vedrørende høstudbyttet på forskellige gårdbrug før udskiftningen.

I det følgende skal der gøres rede for høstudbyttet på en jysk bondegård i Nordenå ved Ringkøbing Fjord 1772–95 og en præstegård i Sunds ved Herning, div. år 1673–1700. Endvidere præsteoptegnelser fra Kullerup ved Nyborg 1678–1703 og bondeoptegnelser fra Åsum ved Odense 1784–91. Endelig nogle optegnelser fra egnen nord for København, Gentofte 1750–59. Yderligere materiale vil supplere.

Som kilde til vor viden om landbrugsforhold må optegnelserne betragtes som fuldt ud pålidelige og helt uomgængelige. Disse regnskaber har haft et helt privat sigte, hvorfor oplysningerne, som vi kan uddrage, på forhånd må antages at være i fuld overensstemmelse med virkeligheden på det givne gårdbrug – selvfølgelig med skyldig hensyntagen til skrivefejl o.l. I modsætning hertil står de oplysninger, som fra centralt hold blev indsamlet med fiskalt sigte for øje. Den økonomiske fordel ved at »selvangive« forkert, synes at være indlysende. Medens de private optegnelsesbøgers oplysninger om udsæd, foldudbytte osv. således må antages at være helt korrekte i forhold til den givne tid og situa-

1. Poulsen, Gert: Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, XXVI, hft. 3, s. 358–371, 1976.

Frandsen, Karl-Erik: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, XXVII, hft. 1, s. 21–36, 1977. Slottved, Ejvind: Tiendeafløsning og foldudbytte. Fortid og Nutid, XXVII, hft. 1, s. 74–80, 1977.

Poulsen, Gert: Foldudbyttet i det 17. århundrede. En replik. Fortid og Nutid, XXVII, hft. 3, s. 417–19, 1978.

2. Jensen, Sigurd: Det 18. århundredes bondeskrifter og deres kildeværdi. Fortid og Nutid, XII, s. 161–172.

Skrubbeltrang, Fridlev: Bondeskrifter og foldudbytte. Fortid og Nutid, XXII, s. 23–31, 1939.

3. Frandsen, Karl-Erik op.cit., s. 32.

tion, så stiller det sig anderledes med optegnelsernes generelle udsagnsværdi i forhold til egnens eller blot landsbyens forhold. For en vurdering heraf, må man naturligvis inddrage yderligere kildemateriale, samt vurdere den enkelte optegnelsesbog kvalitativt.

Der kan sættes spørgsmålstegn ved anvendelsen af præsteoptegnelserne som supplement for de senere bondeoptegnelser. Det er dog efter min mening tilladeligt, fordi præsternes jorder lå i fællig med bøndernes og som følge deraf var underlagt de samme ydre begrænsninger. Generelt har præstegårdens jorder imidlertid været væsentligt bedre gødet (på grund af den in natura erlagte tiende og et deraf følgende større kreaturhold). Formodentlig har jorden også været bedre behandlet som følge af et mere stabilt hestehold. De angivne foldtal må derfor betragtes som maksimale for den pågældende egn. Dette gælder imidlertid også optegnelserne fra bondebrug. Det vidner nemlig om en relativ stor interesse for agerdyrkningen at en bonde førte regnskab over udbyttet og arbejdsprocessen. Denne interesse må formodes at have givet sig udslag i agrartechniske forbedringer indenfor de givne rammer. Hertil kommer, at de fleste af de omtalte bønder bestemt ikke hørte til de dårligst stillede – dvs. at redskaberne har været i orden, hesteholdet fornødent og folkeholdet tilstrækkeligt. Alt dette taler for, at de her angivne gennemsnitlige foldtal er noget større end på »almindelig« bondejord. For et noget mindre foldtal taler, at man på bedre gårde fodrede en større del af kornhøsten direkte op i det større kreaturhold.

». . . nøje ved jeg ikke hvad rug jeg avlede i dette år, men omtrent 60 td. og byg nok vel så meget, men meget til køer og svin, ellers havde det givet mere til tøndetal.«⁴

Dette synes også at have været tilfældet før staldfedningen blev givet fri 1788 – at dømme efter skifteoptegnelser. Sammenfattende må de følgende beregningsresultater dog antages at ligge en anelse over gennemsnittet på de pågældende egne.

I beregningen af de gennemsnitlige foldtal er den traditionelle måde anvendt, nemlig høstudbytte divideret med udsæd. Herved bliver resultatet direkte sammenligneligt med ældre indlæg i debatten. Det skal dog bemærkes, at de gennemsnitlige foldtal for en årrække er beregnet ved at dividere det samlede udbytte med den samlede udsæd. Herved fremkommer et mere korrekt billede, end ved division af de samlede beregnede foldtal med antal år. Særlig vigtigt er det, at anvende denne metode ved beregningen af det gennemsnitlige udbytte for flere kornsorter og flere år, idet man ellers kan tillægge den ene kornsort mere vægt end den i forhold til udsædsmængden er berettiget til. Eksempelvis var rugavlén i Østdanmark en forholdsvis dårligere forretning end bygavlén. Man såede da som regel kun til eget brug og lagde desto mere energi i sidstnævnte sort. Ved en gennemsnitlig beregning på grundlag af de enkelte års foldtal gør man den fejl at tillægge hver enkelt kornsort lige vægt. Endelig skal bemærkes, at beregningerne kun er foretaget med hensyn til rug og byg. Havresæden blev for en stor del opfodret direkte og de øvrige sorter (boghvede, bælgplanter) spillede en langt ringere rolle.

Sammenfattende kan man konkludere, at resultaterne fra det enkelte gårdbrug må betragtes som bedre end egnens gennemsnit. Og at variationen på tværs af landet bliver større, fordi rug og byg tillægges forskellig vægt. Endeligt er det vigtigt at huske på, at det gennemsnitlige foldtal kun er beregnet for rug og bygs vedkommende. Det er i erindringen herom, at resultatet af følgende beregninger får sin værdi i sammenligningen med øvrige diskussionsindlæg. En sammenligning, som er nødvendig for at tage stilling til regnskaberne repræsentativitet.

I en bevægelse vestfra igennem det samlede Danmark skal her fremlægges de foreløbige resultater. Det samlede materiale i regnskaberne til belysning af forholdene omkring korndyrkningen og den øvrige agrare produktion er dog slet ikke udnyttet i sin helhed.

4. Optegnelse 1792 af: Sognefoged i Stavnholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789–1794. Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. Kbh. 1978, s. 63.

Et af formålene med denne artikel er da også at pege på dette fremragende kildemateriale, som indtil nu har ligget næsten upåagtet.

*Niels Hansen, Nordenå – Høstoptegnelser 1772–1796*⁵

Niels Hansen var gårdfæster i Hemmet sogn under Lønborggård. Stedet var efter gammel matrikel sat til 2 td. 5 skp. 1 fkr. htk. med 57³/₄ td. land. Gårdene blev udskiftet omkr. 1793–94. Området karakteriseredes i 1864 som »noget bølgeformet og med sandet og sandmuldet jordsmon«,⁶ østligst i sognet lå noget hede. Det væsentligste aktiv ved lodden var da også de tilhørende engstykker beliggende ude ved Ringkøbing Fjord. 1768 købte optegnerens far nogle marskenge til stedet (i alt 4 skp. htk.). Endvidere lejede fæsteren i en årrække yderligere nogle engstykker af samme størrelsesorden. Det undrer således ikke, at NH's væsentligste indtægter stammede fra salg af kvæg og smør. Til gården skulle høre tre bæster, ti høveder, tretten får foruden kalve. I det noget afpillede skifte efter NH 1797 registreredes dog et noget mindre kreaturhold.⁷ Den dårlige jord kunne, formodentlig ved hjælp af rigelig gødning, give et gennemsnitligt foldudbytte for rug 3,4 og byg 5,3. Da byg udgjorde 28% af den samlede rug/byg udsæd bliver det gennemsnitlige foldudbytte for rug og byg 3,9.

Jeg har ikke kunnet afgøre om tienden blev ydet i kærven. Da dette formodentlig er tilfældet, bliver det gennemsnitlige foldtal 4,3.

*Stephan Olufsen Aale – Høstoptegnelser 1674, 76, 78, 93–1700.*⁸

SOÅ var præst i Sunds, Hamrum herred, lige nord for Herning. Præstegården var efter matriklen ansat til 4,77 td. htk. Det dyrkede areal udgjorde 41,7 td. land. I sognet var en fjerdedel af gårdene, enkeltgårde – således også præstegården. Sognet karakteriseredes 1864 som »jævnt, med noget muldet, men for størstedelen meget skarpsandet jordsmon«,⁹ 9/10 var dækket af lynghede. Midt i sognet lå Sunds sø omgivet af flade og sandede agre. Til præstegården hørte et stort høslet, som gav ca. 90 læs årligt. Desværre er skifteprotokollen ikke bevaret, så vi kan ikke danne os et billede af kreaturholdet den vej. Men høslettens omfang har muliggjort et stort kreaturhold. Formodentligt har præstens hovedindtægt bestået i tillæg og opfodning af kreaturer.

Det var karakteristisk, at næsten 3/4 af udsæden bestod af rug og endvidere, at mellem 10 og 20% af denne høst blev opfodret eller direkte anvendt som grøntfoder. Havresæden var af ganske ringe betydning. Det gennemsnitlige foldtal for begge kornsorter for de år, hvor beregningen er mulig, bliver 3,3. Forhøjer man rugavlen med 20% bliver tallet 3,7, hvilket formodentligt er en mere korrekt størrelse.

*Christen Lauritsen Kullerup – Høstoptegnelser 1678–84, 87–1703*¹⁰

CL var sognepræst i Kullerup fra 1670 og til

5. Optegnelserne er gengivet i en artikel af Fløe, Palle: Optegnelser af en vestjysk bonde for 100 år siden. I: Samlinger til jysk historie og topografi, I, række, bd. 8, s. 78–87.

6. Trap, J. P.: Statistisk-topografisk beskrivelse af kongeriget Danmark. Kbh. 1864.

7. Lønborg Godsarkiv, skifteprotokol 1771–1850, fol. 345 ff.

8. Optegnelserne er indført i en defekt notesbog i oktav. En del blade mangler, hvilket bl.a. giver sig udslag i de huller optegnelserækken rummer. Bogen indeholder 132 s. med optegnelser vedr. kornavl, høslet, tørvegravning, lyngslet, tjenestefolkernes lønninger og offerpenge. SOÅ anvendte desværre forskellige kornmål vekslende fra år til år. Dette er formodentlig udtryk for en konflikt mellem de officielle, fastsatte kornmål og lokale traditioner. De pågældende tøndemål er her søgt rekonstrueret ved hjælp af udsædsangivelserne i skp. sammenholdt med sammentællingen heraf. Den relevante avl er da formodet at være angivet med samme skæppetal på tønden. Resultatet må derfor tages med et vist forbehold. Optegnelserne findes i Herning Museum, uden nr.

9. Trap, E. P.: Statistisk-topografisk beskrivelse over kongeriget Danmark. Kbh. 1864.

10. Optegnelserne er indført i en stambog for Anders Hansen Sæby og rummer spredte notater fra beg. af 1600 årene. Dominerende er dog CL's notater vedrørende tiende, præstegårdens avling, kornsalg m.v. Optegnelserne må karakteriseres som meget systematiske og er her ikke udnyttet efter fortjeneste. Optegnelserne findes i Det Kongelige Bibliotek, håndskriftssamling, Ny Kgl. Saml. 415–8°, Stambog for Anders Hansen Sæby.

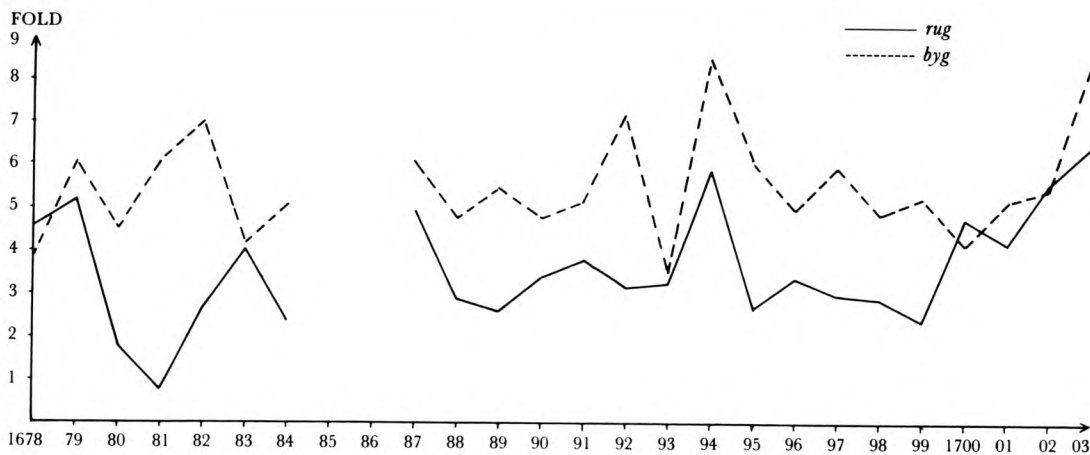

Fig. 1 Foldudbyttet for Christen Lauritzen, præst i Kullerup, 1678–84, 87–1703.

sin død 1704. Kullerup sogn i Vindinge herred ved Nyborg havde i 1864 en bakket profil og en lermuldet jordsmon.¹¹ Præstegårdens jorder lå i fællig med de øvrige bønder i Kullerup bys tre vange. Til præstegårdens tilliggende hørte også nogle mindre lodder, bl.a. kirkejorden. I alt taxeredes præstegården til 9 td. 6 skp. 1 fkr. 1 alb. htk. Hovedlodden var ansat til 7 td. 1 sk. 0 fkr. 1 alb. Af jorden var 29% ansat til bedste takst, 58% til den næste og de øvrige 13% fordelte sig på de to dårligste trin på skalaen.¹² Til gården regnedes 7 »græsningshøveder«. Det fremgår af CL's optegnelser såvel som af matriklens modelbog, at driften i Kullerup by var traditionelt trevangsbrug med de sædvanlige modifikationer for fjernereliggende agre. Byg udgjorde hovedsæden, omtrent 62 pct. af den samlede udsæd af rug og byg. Det gennemsnitlige foldtal for hele perioden for rug var 3,5 for byg 5,4. Det samlede gennemsnit var 4,7. Dette forholdsvis lave foldudbytte er så meget mere bemærkelsesværdigt, fordi det er beregnet på grundlag af så mange år. Svingningerne fremgår af fig. 1. Læg mærke til,

hvorledes avlen i et enkelt tilfælde ikke engang gav udsæden tilbage.

*Peder Jacobsen Walther, Åsum – Høstoptygninger 1785–1791*¹³

PJW var selvejerbonde i Åsum. Optegnelserne er medtaget her fordi gårdens jorder først blev udskiftet 1791–92, omend gården med sine 12 td. htk. strengt taget ikke kan klassificeres som en bondegård. PJW var heller ingen »almindelig« bonde. Det kan undre, at hans optegnelser er så lidt systematiske og læselige, når man hører, at han var søn af en skoleholder og selv forhenværende skriver og ridefoged. Så meget mere bemærkelsesværdigt er det, at hans kornavl gav et gennemsnitligt foldudbytte af følgende størrelsesorden. Beregningsgrundlaget er dog noget lille og der kan derfor regnes med et vist udsving til begge sider. Åsum sogns jorder er lermuldede og gården må karakteriseres som relativt bedre end de øvrige gårdbrug, her beskrevne. Der findes desværre ikke udsædstal for rug for årene 1788–90. Da udsædsangivelserne for de

11. Trap, E. P: Statistisk-Topografisk beskrivelse af Kongeriget Danmark. Kbh. 1864.

12. RA, Matrikel 1688, Modelbog nr. 1720 fol 512.

13. PJW' optegnelsesbøger vedrører for størstedelen kornavlingen, smørproduktionen og salget af begge disse produkter. Notaterne er indført i to hefter, et i kvart og et i smal folio. Det sidste er fortrinsvis anvendt til et regnskab over ægter. Optegnelsesbøgerne findes i LAF under Topografica. Nemlig: Afl. Jr. nr. 204/55. Topografica, Åsum sogn. Dok. fra en gård i Åsum, afl. af Hans Christian Walters dødsbo. 1776–1917. Optegnelserne er anvendt i: Frederiksen, Svend: Åsum, træk af sognets historie. Udg. af Historisk Samfund for Fyn 1968; men til grund for denne redegørelse er originalerne anvendt.

øvrige år (i rotationen) stemmer nøje overens, så er her undtagelsesvis anvendt et gennemsnit, for på den måde at kunne sammenholde høstresultaterne for byg og rug gennem samtlige syv år. Driften var trevangsbrug. For rug var det gennemsnitlige udbytte 5,3 for byg 5,0 – det samlede foldtal var 5,1. De her anførte tal er reviderede med hensyn til tienden, som det fremgår af optegnelserne, blev ydet i kærven. PJW såede en anelse mere byg end rug.

*Hans Jensen Bjerregård, Gentofte – Høstoptegnelser 1750–59*¹⁴

HJB var som bonde så ualmindelig, som man kunne blive. Han var i datiden kendt som »den lærde bonde«, en titel han erhvervede sig gennem sit bekendtskab med mange af tidens intellektuelle notabiliteter, bl.a. Snedorff. Denne anvendte HJB som »idealbonde« i sine causerier i tidsskriftet, »den patriotiske tilskuer«. Selv udgav HJB senere en bog om »de nye indretninger til landvæsenets forbedring i Danmark«. Alt dette gjorde formodentlig HJB så atypisk som mulig – et forhold som er værd at huske på ved vurderingen af høstudbyttet på hans gård i Gentofte. Gårdens hartkorn var ansat til 10 td. 6 skp. o fjk. 1 alb. før udskiftningen.

HJB avlede i gennemsnit 6,4 fold byg og 4,6 fold rug. Da rug kun udgjorde en fjerdedel af den samlede udsæd af rug og byg, så bliver det gennemsnitlige foldtal 6,0. Det er interessant at sammenholde HJB's optegnelser med en samtidig beskrivelse af forholdene på godset,¹⁵ som angiver 4–4,5 som det gennemsnitlige foldtal for Gentofte for samme periode. Endvidere var HJB's udsæd godt en trediedel større end det som Baden oplyser. For den almindelige bondejord i Gentofte har gennemsnittet vel været noget lavere end HJB's og noget højere end Badens angivelser – vel omkring de fem fold. Med hensyn til Gentoftes placering er det værd at huske på, at byen

lå indenfor den såkaldte mælke- og gødskelnie. Dvs. man hentede gødning i København. Det høje foldudbytte kan derfor ikke overføres til f.eks. midtsjællandsk jord, hvor sådanne muligheder ikke eksisterede.

En sammenfatning af de foreliggende beregninger over høstudbyttet ser således ud:

Sted	Rug	Byg	Rug/byg	
Nordenå	3,4	5,3	3,9	(4,4)
Sunds	3,2	3,3	3,3	(3,7)
Kullerup	3,5	5,4	4,7	
Åsum	5,3	5,0	5,1	
Gentofte	4,6	6,4	6,0	(4–4,5)

Meget forsigtigt kan det konkluderes, at det gennemsnitlige udbytte af rug og byg i dårlige hedeegne højst kunne anslås til fire fold, at det for lette og noget bedre sletteegne bevægede sig omkring de fem og at det i ekstreme tilfælde kunne bevæge sig op mod seks fold. Da man formodentlig kan gå ud fra, at samtlige af de her anførte gårdbrug har haft bedre muligheder end omgivelserne for en ordentlig behandling af jorden (se s. 36) så kan man også lade de anførte tal angive de maksimale rammer, indenfor hvilke foldudbyttet kunne bevæge sig regionalt såvel som tidsmæssigt. Ret meget mere end 4½ til 5 fold har man ikke kunnet forvente på uudsøkket bondejord.

Jeg har ikke taget stilling til om tallene for de enkelte brug peger på en forstørrelse af foldudbyttet i løbet af de 100 år tallene er hentet fra. Dertil måtte kræves optegnelser fra samme brug, over en meget lang periode. Umiddelbart synes forskellene heller ikke at være så markante, at de ikke kan forklares regionalt. Således f.eks. tallene fra Kullerup og Åsum. Også optegnelserne fra Gentofte kan vel forklares regionalt, idet det er overvejende sandsynligt at HJB som allerede nævnt, har haft mere gødning til sin rådighed end de øvrige sjællandske bønder. Der synes således også at være god overensstemmelse

14. HJB's optegnelser findes gengivet i en artikel i Rugaard, D. E.: Fremragende danske bønder før og nu. Kbh. 1871 s. 24–49. Det vides ikke, om optegnelsesbogen stadig eksisterer. Notaterne vedrørende høsten er desværre kun angivet i hele og halve td., hvilket forringer pålideligheden af beregningerne.

15. Baden, Torkil: Beskrivelse over den på godset Bernstorff i Gentofte sogn under Kbh.'s Amt iværksatte nye indretning i landbruget fremlagt i nogle breve til en proprietær. Kbh. 1774.

mellem de fynske foldtal og det af Skrubbeltrang¹⁶ beregnede gennemsnit fra Roskilde-egnen, når man tager hensyn til fejkilderne ved skifternes oplysninger. Særlig interesse samler sig i den forbindelse omkring Kullerup-præstens optegnelser, fordi de dækker så lang en årrække. Som et supplement skal nævnes nogle beregninger over høstudbyttets størrelse for præstegården i Vester Skerninge¹⁷, knap så fremragende jord som i Kullerup. Med nogen forsigtighed er det blevet anslået til 3,4 fold rug og 4,5 fold byg (høstangivelser 1706–26). Rug udgjorde her knap 55% af den samlede udsæd. Tilsvarende kan det gennemsnitlige foldudbytte af rug og byg for Vær Præstegård før og omkring udskiftningen ansættes til 5,4 (1771–78).¹⁸ Lidt længere sydpå i Brusk herred nord for Kolding anslog man i en synsforretning 1685¹⁹ det gennemsnitlige foldudbytte til et sted mellem 4 og 6. Denne synsforretning synes i øvrigt at være af fremragende kvalitet og kræve en nærmere behandling.

Der findes således ingen væsentlige uoverensstemmelser mellem oplysningerne i de to typer af kildemateriale (skifter og synsforretninger), som traditionelt er anvendt til beregning af foldtal, og de her anførte regnskaber. Det er derfor vigtigt at se på, hvorfor de her refererede foldtal stemmer så dårligt med konklusionerne på de seneste indlæg i debatten, hvor Gert Poulsen og Karl-Erik Frandsen placerer det gennemsnitlige foldtal på 7 til 8 for samtlige kornsorter!²⁰ Jeg har derfor anset det for nødvendigt at analysere kildegrundlaget nærmere, for om muligt at vægte de forskelligartede konklusioner mod hinanden.

Tiendeforpagtning

Gert Poulsen har anvendt en metode til be-

regning af det minimale gennemsnitlige foldudbytte, hvor forpagtningsafgifterne af tienden danner udgangspunktet. Bønderne var i stort tal villige til at forpagte deres egne tiendeafgifter, i stedet for at yde den i kærven. GP argumenterer for, at den faste forpagtningsgift erlagt i skp. korn, ikke måtte overstige det mulige udbytte af den relevante mængde korn i strået. I modsat fald ville det ikke kunne betale sig for bønderne at betale forpagtningsafgiften.

På baggrund af disse overvejelser og med grundlag i oplysninger om udsæd og tiendeafgifter i de såkaldte sognejordebøger fra 1662 når Gert Poulsen frem til nogle tal for det minimale foldudbytte på 5,1 for Kattrup sogn, 5,1 for Ørridslev og 4,1 for Tolstrup, alle Østjyske sogne. Han konkluderer at det reelle foldtal for Kattrup sogn må have ligget omkring 8. Dette er jo væsentlig højere foldtal end regnskabsanalysen nåede frem til, men det er også et spørgsmål om det logiske grundlag for beregningsmåden holder stik. For Kattrup sogn beløb afgiften sig gennemsnitligt til knap 9½ skp. korn pr. gård. For denne relativt lille mængde korn fik bonden i Kattrup ikke blot en vis mængde korn, stor eller lille, men også en vis mængde halm. Og det er netop spørgsmålet, om ikke tiendens foderværdi, halmen, kan have været af nok så stor betydning, når bønderne skulle vurdere om forpagtningen var rentabel eller ej! Først og fremmest Gunnar Olsen har fremdraget denne værdi af tienden:

»Hovedgårdene havde i almindelighed muligheden for en større indsats af driftsmidler og arbejdskraft end bondegårdene. Til dette bidrog bl.a. tienden. Bønderne måtte hvert år aflevere tiendedelen af deres kornafgrøder; hovedgårdene var fri for denne afgift; alene herved fik de et forspring for bondegårde-

16. Skrubbeltrang op.cit. s. 23 ff.

17. Larsen, Svend Erik et al.: En anvendelse af præsteprotokollen fra Vester Skerninge til beregninger af foldudbytte, sammenholdt med kapitelstakster, klimaundersøgelser m.m. Upub. Opg. Odense Universitet 1972. Findes i biblioteket i LAF.

18. Prange, Knud: Bog over avlingen til Vær Præstegård 1771–1780. Bol og By I rk., nr. 6.

19. Tallene stammer fra beregninger, som velvilligst er stillet til rådighed af Stud. mag. Orla Damkjær, Århus. Beregningerne er foretaget på baggrund af »Jordebog over ryttergodset i Koldinghus Amt 1686« Ra, Rtk. 2215.105.

20. Poulsen, Gert og Frandsen, Karl-Erik op.cit.

ne . . . mere betød det dog, at de fleste hovedgårde tid efter anden erhvervede konge- og kirketienden, der ydet i kærven, som de blev, i høj grad forøgede den fodermængde, der stod til deres rådighed, heraf fulgte igen større besætninger, større gødningsproduktion og bedre høstudbytte . . . Da der 1768 blev spurgt proprietærene om tienden kunne oppebæres i skæppen fremfor i kærven, sagde de næsten alle nej«. ²¹

Men herudover er vi i den heldige situation, at vi for netop de sogne, som Gert Poulsen analyserer, har yderligere materiale til belysning af forholdene omkring tiendeydelserne. ²²

1785 forpagtede bønderne i de omhandlede sogne ikke længere tienden – den hørte nu i stedet til diverse hovedgårde. Sagen begyndte da nogle bønder indgav en klage til kongen. Klagens indhold fordeler sig på to forhold. For det første besværede bønderne sig over, den tid det ofte tog, inden tiendetageren fik sin del udtaget; herved stod kornet i fare for at blive ødelagt af regnvejr. At vejret var af betydning netop i kornhøsten siger sig selv, for selvom bønderne efter Danske lov havde retten på deres side, hvis tiendetageren mødte senere end aftalt, så bliver dog tilbage, at bønderne skulle fastsætte en tid og afvente forretningsgangen. I de fleste tilfælde har godsets egen fordel ved et ordentligt høstudbytte (= tørt, godt korn) hos bønderne medført en fælles interesse i en hurtigt overstået tiendeforretning. Men frygten for om høsten skulle blive ødelagt ved pludselige, voldsomme og langvarige regnskyl har været reel nok.

Som eksempel på, hvorledes bønderne selv opfattede den hurtighed, hvormed de måtte arbejde i høsten, skal jeg citere fra deres egne optegnelser. Inddirekte fortæller de om, hvilke vanskeligheder bønderne var stillet overfor, hvis tiendetageren ikke udtog sine neg i tide eller tøvede dermed. »S. 10. August . . . og

rug (råt) vejrlig; blev brugt af al magt af enhver af frygt for megen regn. Samme eftermiddag gjorde vi os og færdige skønt høsten var rig og fyldelig.« ²³

F. 8. Sept. Morgen tidlig tienden af vor anden kiære rug, og jeg og Anders til hove at age ind . . . og lidt før aften fik jeg forpagteren her ned med mig og vi fik tienden af vor gøderug, og aget det så ind fra kl. seks til 10 om aftenen . . .« ²⁴

Jeg mener derfor (i modsætning) til Gert Poulsen, at det ikke kan udelukkes, at bevæggrunden hos bønderne for en tiendeforpagtning, delvis kunne være at finde i forhold omkring den faktiske tiendetagning på marken. Det andet forhold i klageskriftet er dog for så vidt mere væsentligt, og lyder:

»Det er bekendt, at det mestendels er hovedgårde, hvor de to tiender bliver tilførte, disse har jo godt og megen høj avl, så de kunne undertiden avle mere hvad skæpper korn angår ved egen gødning, endsom når bondens foder kommer dertil, hvilket forårsager en overflødighed af gødningen, som i velsignede korn åringer driver vårsæden omkuld og forårsager en meget ringe top ved kornet, *dog bondens jord bliver forsultet*, så det er som landets ordprog lyder, at for meget og for lidt kan fordærve alting«. ²⁵

Klageskriftet blev underskrevet af to bønder fra Yding, Kattrup, Ørridslev, Tolstrup, Lundum, Hansted og Nim sogn på samtlige bymænds vegne og af fire selvejerbønder i Ousted sogn på samtlige selvejeres vegne. Af selve klagen kom der intet.

De involverede godser indhentede skyndsomst en række skriftlige frafald i de implicerede sogne. På forhånd måtte klagepunktet betragtes som alt for svagt i forhold til lovens bogstav – men indholdet i klagen bestyrker

21. Olsen, Gunnar: Hovedgård og bondegård, Kbh. 1975 (1957) s. 138–39.

22. Lykke, J.: En tiendestrid i Vor og Nim herred 1785. I: Årbog for Århus Stift 1910 s. 86–105.

23. Lars Nielsen Staunsholts dagbog, op.cit., s. 74. Optegnelse fra 1795.

24. Optegnelse 1786 af: Fæstebonde i Nr. Tulstrup Christen Andersens Dagbog 1786–1797. Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Jens Holmgaard, Kbh. 1969, s. 36.

25. Lykke, op.cit., s. 89.

mistanken om, at tiendens foderværdi kunne være indgået i bøndernes overvejelser hundrede år før, da de besluttede at forpagte tienden selv.

Tiendens foderværdi har selvfølgelig været forskellig fra egn til egn, alt efter den vægt, kreaturerne som handelsvare blev tillagt og det omfang, lokal fodermangel gjorde sig gældende. I skiftet efter Børge Pedersen, gårdmand i Skørpinge på den Sydvestsjællandske slette, blev den samlede høst undtagelsesvis vurderet. I rdl. udgjorde halmens værdi (af korn og halm) i alt 17%.²⁶ Som et andet eksempel kan det nævnes at Chr. Rosenørn Teilmann for Rinds herreds vedkommende udtalte, at »halmen i henseende til dens nytte i landhusholdningen sikkert« kunne regnes for en trediedel af kornets værdi.²⁷

Da det er muligt, at værdien af forpagtningen af tienden, netop bestod i muligheden for at forøge fodermængden og i heldige tilfælde at opnå et større kreaturhold, så forhindrer det en omtrentlig bestemmelse af foldudbyttet gennem forpagtningsafgifterne. En omtrentlig vurdering af foderværdien gennem det foreliggende materiale umuliggøres på grund af lokale og regionale forskelle i fodertilgangen samt i kreaturholdets betydning. Hertil kommer, at det ikke kan udelukkes, at forretninggangen omkring tiendetagningen har spillet en vis rolle for motivationen for at forpagte tienden.

Brenderup

Gert Poulsens resultater er imidlertid senere bekræftet. Det er derfor nødvendigt, at se nærmere på grundlaget for Karl-Erik Frandsens konklusion.²⁸ Jeg vil her fortrinsvis beskæftige mig med Brenderup sogn. Beregningen af det gennemsnitlige foldudbytte foretages ved at sammenstille nogle udsædsangivelser fra 1662 med en angivelse af det »faktiske« høstudbytte for 1678. Høstudbyttet er angivet

i traver og neg og derefter omregnet til tønder og skp. efter en fast takst. Jeg skal i det følgende vise hvilke konsekvenser det kan give når man sammenholder den gennemsnitlige udsæd med maksimale/minimale tal for høstudbyttet.

Vekslingerne i størrelsen af det besåede areal fra år til år, sammenholdt med det forhold at besåningstætheden ganske givet ikke var ensartet fra mark til mark betyder at udsæden (i td. korn) kunne svinge ganske betydeligt. Lad os engang betragte forholdene på forskellige brug. Hvis vi sætter den gennemsnitlige udsæd af rug/byg til 100% så får vi maksimale udsving på +23/÷28% for præstegården i Vester Skerlinge 1683–92²⁹ og på +56/÷47% for præstegården i Kullerup 1678–85, 87–1703. Begge gårde lå i fællig med landsbyen og jorden blev dyrket i overensstemmelse med det traditionelle trevangsbrug. For Kullerups vedkommende kan udsvingene delvis henføres til forskelligheder imellem de tre venge og det forhold, at der til præstegården lå noget kirkejord, som kun blev dyrket ind i mellem. For præstegården i Vester Skerlinge synes tallene at svinge mere tilfældigt. Det siger sig selv, at et foldtal beregnet på traditionel vis (høst div. med udsæd) bliver for usikkert, når høstudbyttet er fra et år og udsædsangivelserne fra et andet – men dette er også tilfældet når beregningsgrundlaget er den gennemsnitlige udsæd. Fejlen kan blive på over 100%, såfremt de anvendte høstopgivelser stammer fra år med en ekstrem lille/stor udsæd. Et lille regnestykke viser dette mere indgående. Den gennemsnitlige udsæd af rug for Kullerup præstegårds vedkommende var på 51½ skp. korn. Det laveste høstudbytte af rug var på 48 skp. (1681). Største rugavl var på 460 skp. (1678). I 1681 var det korrekte foldtal 0,7, beregnet i forhold til den gennemsnitlige udsæd 0,9. I 1678 var det korrekte foldtal 4,6 – beregnet i forhold til den gennemsnitlige ud-

26. LAS, Basnæs godsarkiv, skifteprotokol 1719–63, fol 83 ff. Skifte efter BP, dat 13/4–101/10 1729.

27. Holmegård, Jens: Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Bol og By 3, Kbh. 1962, s. 90 ff.

28. Frandsen, Karl-Erik op.cit.

29. Larsen, Svend Erik et al. op.cit.

sæd 8,9. Vi ser hvorledes fejlen i det ene tilfælde kan blive næsten 100%, fordi udsæden af rug det pågældende år var usædvanlig stor. Selv hvis man regner med rug og byg tilsammen viser det sig at foldtallet med basis i den gennemsnitlige udsæd kan beregnes til at være henholdsvis 56% større (1683) og 47% mindre (1703) end det korrekte foldtal de pågældende år, eller med en fejl på mellem 2 og 3 fold!

Da høstpgørelserne fra Brenderup sogn kan være fra et år med en særlig stor udsæd eller en ekstrem god høst (hvilket ikke kan afgøres) så følger af KEF's beregninger kan være behæftede med en tilsvarende stor fejlmargen (henved 50%).

Herudover findes der indre selvmodsigelser i materialet fra Brenderup. På kortet over Brenderup sogn 1682 ses at dele af sognet var dækket af skov. Selvom signaturerne er påtegnet efter kort fra omkr. 1800, kan vi groft dele nogle af landsbyerne op i slette- og skovbyer. Vi får da det kuriøse resultat, at gennemsnittet for skovbebyggelsen (Bro, Skovs Højrup og Å Højrup) ligger på 9,5 medens slettebebyggelsen (Brenderup og Holse) kun kan præstere 4,6 i gennemsnitligt foldudbytte.

I en indberetning fra Brenderup sogn 1744 hører vi tværtimod at »denne meste jord her omkring (Kjærsgård) er leret og noget sandig jord, temmelig frugtbar . . . dog at de bønder, som haver nogenledes skovsmål ikkuns haver lidet pløjeland, at de må købe en hoben korn til deres husholdninger. De bønder, som . . . er anført for liden kornavling, . . . haver derimod temmelige og frugtbare hummelhaver . . . de åringer som humlen slår sig, må jeg (godsejeren) erlægge de fleste bønders kongl. skatter«. ³⁰ Selvfølgelig kan det relativt høje foldtal skyldes at »det lidet pløjeland« var så vel gødet i forhold til slettebyernes. En anden forklaring kan dog også tænkes.

Humlen hørte til haveurterne og var såle-

des ikke tiendepligtig; men de steder hvor humlen blev dyrket i stort omfang optog den en del af agerjorden, som derved blev tiendefri. Man kan forestille sig, at en vis afløsning i korn for humlehavernes udbytte har fundet sted efter mindelig overenskomst i Brenderup. Dette kan i alt fald forklare den meget store uoverensstemmelse mellem »skovbyernes« og »slettebyernes« tiendeydelser. Humledyrkningen havde under alle omstændigheder præsternes bevågenhed. I Tyrstrup og Haldagerlille sogne følte sognepræsten sig således gået for nær, da bønderne ikke alene dyrkede humle i deres haver men også indtog agerjord til humledyrkning. Som følge af sognepræstens klage bestemtes ved kgl. reskript af 1. maj 1741, at disse jordstykker skulle taxeres af uvildige mænd, hvorefter bønderne skulle være pligtige til at betale den formodede relevante tiende enten i korn eller penge – dvs. den tiende, som de formentlig skulle have betalt, om jorden havde været udlagt til kornavl.³¹ Det fremgår endvidere af forskelligartet materiale i sognekaldsarkiver, at præsterne på lokalt plan indgik informelle aftaler med f.eks. dele af et sogn eller mere formuende bønder. Det er nærliggende at antage, at sådanne aftaler har været langt almindeligere end f.eks. indberetningerne til centraladministrationen lader formode. Man må huske på, at præsten i forhold til bønderne stod i et ambivalent forhold. På en gang deltog han på lige fod i landsbyfællesskabet omkring jordens dyrkning, samtidig med at han som tiendetager fungerede i rollen som skatteopkræver. I forbindelse med en tiendestrid fra Toreby sogn på Lolland fremhævedes det da også som et tegn på det tidligere så gode forhold mellem præst og menighed, at præsten uden forudgående optælling modtog tiende i kærven.³²

Min væsentligste anke mod Gert Poulsen og Karl Erik Frandsens foldtalsberegninger

30. Wad, G. L.: *Fra Fyens Fortid*. Kbh. 1921, Bd. III, s. 188 ff.

31. Larsen, N. P.: *Humledyrkning på Sjælland*. Årbog for historisk Samfund for Sorø Amt, 1921, bd. IX, s. 93–98. RA, Dansk Kancelli D-102 A, »Jessenske relationer«, indberetning for Antvorskov og Korsør Amt 1743. RA, Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1. Maj 1741.

32. RA, Fynske Tegnelser, 1. Maj 1744. Jeg takker arkivar Jan Kanstrup for at have gjort mig opmærksom på reskripterne vedrørende Tyrstrup og Toreby sogne.

er således parallel med nogle af de af Ejvind Slottved anførte indvendinger.³³ Hvad enten man anvender oplysninger om forpagtningsafgifterne (Gert Poulsen) eller den virkelige tiende (Karl-Erik Frandsen) som grundlag for foldtalsberegninger, er det nødvendigt, at man kender til de virkelige forhold bag tiendeforpagtningen eller tiendeydelsen. Man må således med bestemthed kunne fastslå arten af det rationelle handlingsgrundlag for forpagtningen og med bestemthed kende til tiendeydelsens relevante beregningsgrundlag. Dvs. at man med bestemthed må udelukke, at det rationelle handlingsgrundlag for forpagtningen bundede i forhold omkring tiendetagningen på marken og i forholdet mellem den forpagtede foder- og kornmængde. Man må ligeledes med bestemthed kunne udelukke, at der i sådanne tiendeopgørelser (som den foreliggende fra Brenderup sogn) ikke foreligger skjult afløsning eller konvertering af handelsplanter til korn. I hvilken form tiendeydelsen end forelå, forpagtning eller korn i kærven, må man ikke se bort fra den mulighed, at tiendeydelsen var en konvertering af andre varer, som bonden ønskede at beholde for sig selv, det være sig foder eller handelsplanter. Men for at udnytte oplysninger om tienden til foldtalsberegninger er det nødvendigt at eliminere denne mulighed. Den mindste tvivl herom medfører nemlig at grundlaget for sådanne foldtalsberegninger vakler, hvorved der principielt også kan næres tvivl til beregningsresultatet. Med hensyn til beregningerne fra Brenderup sogn skal jeg til sidst fremhæve den fejlkilde, som ligger i en beregning af foldudbyttet på grundlag af ét års høstudbytte sammenholdt med den gennemsnitlige udsæd. Det er ovenfor vist hvilke fejlagtige foldtal et sådant beregningsgrundlag kan give.

Denne lidt omstændelige analyse af de to seneste indlæg i debatten om foldtallets størrelse i det 17. århundrede har jeg ment var

nødvendig, fordi artiklernes konklusioner, såfremt beregningsgrundlaget var korrekt tolket, måtte betyde væsentlige korrektioner af udsagnsværdien og repræsentativiteten af de relativt enkeltstående opgørelser, her refereret.

Tværtimod mener jeg så, at kunne slå fast, at det gennemsnitlige foldudbytte i det 17. og 18. århundrede på uudsøftet jord bevægede sig mellem fire og seks – og at det for bondebrug lå nærmere de fire end de seks. Hvilken betydning havde så dette gennemsnitlige foldtal for den økonomiske organisation i landbosamfundet?

Foldudbyttet i bondeøkonomien

Foldudbyttet, forstået som relationen mellem udsæd og udbytte, er et udtryk for hvilket niveau den agrare produktion har nået på et givet sted og et givet tidspunkt.

I agrarhistorien har man i et makroøkonomisk perspektiv anvendt foldtal som udtryk for sådanne niveauforskelle. Bl.a. har Aldo de Maddalena indgående diskuteret et fald i det europæiske foldudbyttes størrelse i den her omhandlede periode, idet han har tolket det både som et resultat af og et udtryk for den generelle krise 1650–1750.³⁴ På dansk materiale har Gunnar Olsen forsøgt at sammenholde høstudbyttets størrelse og kornhandelspolitikken i tiden noget før.³⁵

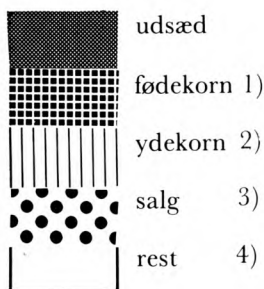
Hvis man vil skaffe sig et overblik over korndyrkningens rentabilitet på mikroniveau – og det vil sige for det enkelte gårdbrug – er det imidlertid ikke tilstrækkeligt at præcisere foldudbyttets størrelse. Man må også kende til udsædskapaciteten, husholdets størrelse samt jordrenten og det omfang, hvori den blev ydet i korn (tiende i traver, landgilde og kornskatter). Samtlige disse komponenter, som indgik i gårdhusholdningens kornkonsumptions- og produktionsprofil, stod i et

33. Slottved op.cit. s. 79.

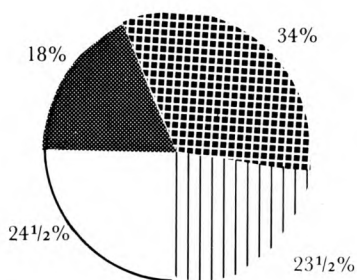
34. Maddalena, Aldo de: *Rural Europe 1500–1750*, I: Cipolla, Carlo M: *The Fontana Economic History of Europe*, bd. 2, England 1974 s. 340 ff.

35. Olsen, Gunnar: *Studier i Danmarks kornavl og kornhandelspolitik i tiden 1610–60*, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 6. bd. s. 28 ff.

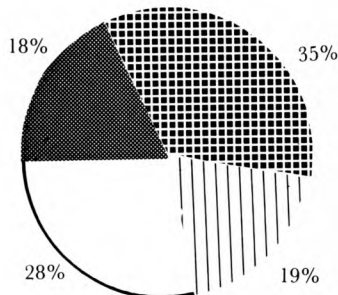
Fig. 2. Fordelingen af høstudbyttet (rug og byg) på en række bondebrug i det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede. Cirklerne areal repræsenterer høstudbyttets størrelse. Hvert udsnit repræsenterer så den del af avlen, som medgik til:

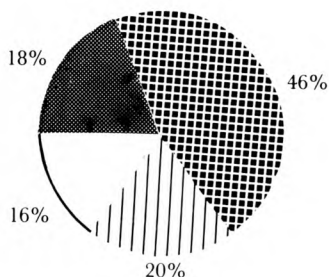
1. Ringsted 1737
8 td. htk.
hush.: 5 pers.
udsæd: 16 td.
avl: 88 td.

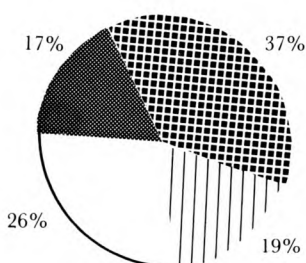
2. Danmark 1738-40
8 td. htk.
hush.: 6 pers.
udsæd: 18 td.
avl: 102 td.

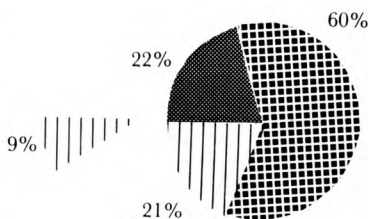
3. Sjælland 1770
6 td. htk.
hush.: 6 pers.
udsæd: 14 td.
avl: 78 td.

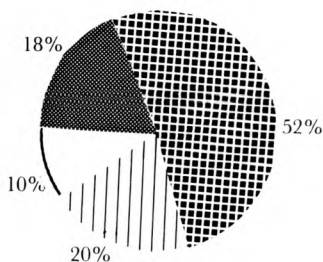
4. Sjælland 1782
6 td. htk.
hush.: 5 pers.
udsæd: 13,6 td.
avl: 80,5 td.

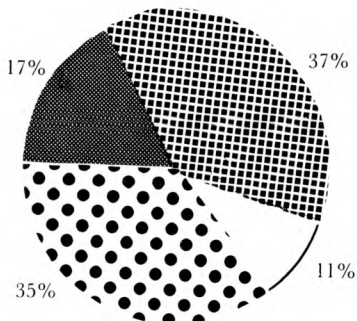
5. Ringsted 1782
6 td. htk.
hush.: 5 pers.
Udsæd: 11 td.
avl: 50 td.

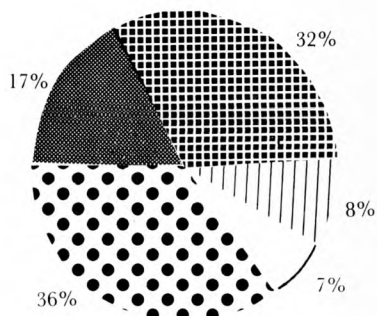
6. Havrebjerg 1770
9 td. 4 skp. htk.
hush.: 6,5 pers.
udsæd: 12,5 td.
avl: 70 td.

7. Gentofte 1751-57
10,8 td. htk.
hush.: mindst 7 pers.
Udsæd: 19 td.
avl: 114 td.

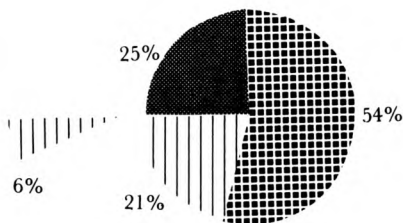

8. Havrebjerg 1813-28.
9 td. 0 skp. 1 fkr. htk.
Hush.: 7,5 pers.
Udsæd: 18,4 td.
avl: 110 td.

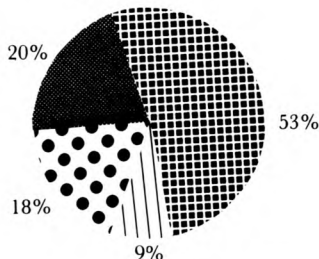
9. Nordjylland ca. 1730

8 td. htk.
Hush.: 6 pers.
Udsæd: 14 td.
Avl: 56 td.

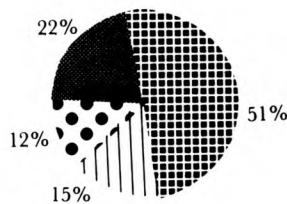
10. Nordjylland 1809–20, 23–28

4½ td. htk.
Hush.: 7,5 pers.
Udsæd: 12,4 td.
avl: 61½ td.

11. Vestjylland 1771–91.

2 td. 5 skp. 1 fdk. htk.
Hush.: ca. 5 pers.
udsæd: 10,2 td.
avl: 45 td.

36. Diagrammerne er konstrueret på baggrund af følgende kilder:

- Nr. 1. RA, Kommercecoll. 1735–71, nr. 37: Projektprotokol 1736–40, Litra A – Projekt nr. 95. »Normalberegning«.
- Nr. 2. RA, Danske Kancelli, D–157. 1738–40 Geheimekommission ang. jordegodssets opkomst uden afgang for de kongl. intrader. Bilag A. »Normalberegning«.
- Nr. 3. Skrubbeltrang, Fridlev: Den danske bonde 1788–1938, 1938 s. 26–28. »Normalberegning«.
- Nr. 4. Wedel-Jarlsberg: Anmærkninger over betænkningerne i anledning af nogle poster udi vejledningen kbh. 1782. Angives at være beregninger over en bestemt gårds produktion, men består i alt fald delvis af »normaliserede« oplysninger.
- Nr. 5. Klestrup, S: Betænkninger i anledning af nogle poster udi . . . friherre af Wedel-Jarlsbergs vejledning til rigtige begreb om de danske jordegodsreses indretning hovedgårde. Kbh. 1782. Oplysningerne stammer fra Giesegård, et godsområde hvis forhold synes at have været dårligere end omgivelsernes. Tallene er bearbejdede, således at oplysningerne stemmer overens med de øvrige diagrammer. Avlen er beregnet efter at tienden er talt med.
- Nr. 6. Oplysninger om Peder Sørensens fæstegård i Havrebjerg, under Brorup Gods, før udskiftningen. Tallene er sammenstykkede på grundlag af Søren Pedersens oplysninger i hans egne regnskaber og erindringerne om faderens landbrug. KB: Håndskriftssamlingen, Ny kgl. saml. 3984 -4°, Bd. 2 og 5. Søren Pedersen Havrebjerg, dagbøger 1805–38.
- Nr. 7. Hans Jensen Bjerregård, op.cit.
- Nr. 8. Søren Pedersen Havrebjerg – efter udskiftning og udflytning. Op. cit. nr. 6.
- Nr. 9. Jørgen Bildes forslag om Jyllands slette tilstands forbedring 1730. I: Danske Samlinger, Bd. IV 1868–69, s. 193–233.
- Nr. 10. Lars Piilgård i Snevre, Bjergby sogn. LP var selvejer. Optegnelserne findes i kopi på Institut for Europæisk Folkelivsforsikring, samt i Nationalmuseets 3. afd., NEU.
- Nr. 11. Niels Hansen, Nordenå, op.cit.

1. Fødekor. Husholdsangivelserne er beregnet ud fra folketællinger, samt opl. om børneflokkens størrelse ud fra dagbogsoptegnelserne. I normalberegningerne 1–5 og 9 er børnene ikke regnet med. Mængden af brødkorn er derfor nok lavt ansat, men synes i øvrigt at stemme overens med opgivelser om forbruget i det 19. århundredes bonde-regnskaber. I øvrigt er den typiske størrelse for en gårdmandshusstand efter folketællingen beregnet til 6–7 personer, heraf 2–3 børn. I den beregning er der dog overhovedet ikke taget hensyn til regionale forskelle. Se Johansen, Hans Chr.: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975, Tabel 10.7, s. 150.
2. Ydekor. Består i de »ideale« regnskaber af tiende, degnetrave, landgilde og skattekor. Degnens del er ansat til en trediedel af præstens, se Klestrup op.cit. Landgilden er, hvor intet andet er opgivet, ansat til en td. korn pr. td. hartkorn. – Begtrup, G. E.: Beskrivelse over agerdyrkingens tilstand i Sjælland, bd. I, s. 163. Kbh. 1803. Skattekorner er her fastsat til 3 skp. pr. td. hartkorn, hvilket er en lav ansættelse. Se: Hvidtfeldt, Johan: Håndbog for danske lokalhistorikere 1970, Ar.: Kornskat, samt oplysningerne i bøndernes egne regnskaber og de øvrige normalberegninger. Ydekorner er i de regnskabsopstillinger, som bygger på bøndernes egne optegnelser, opgivet i overensstemmelse med virkeligheden. Dvs. at der i nr. 7 ikke findes tiende og landgilde påført, eftersom Baden op.cit ikke påførte sit regnskab dette. (tienden var afløst med penge). I nr. 8 findes kun anført naturalieløn til husmand, pundtærsker, smed, degn osv. SP betalte landgilde og tiende i penge. I nr. 10 dækker ydekorner kun udgifterne til tiende og diverse udgifter (det var en selvejergård) medens der i nr. 11 kun er anført skattekorner og tiende eftersom landgilden blev betalt i rede penge. I nr. 10 og 11 findes ingen landgilde anført, idet Lars Piilgård's gård var en selvejergård, medens Niels Hansens landgilde var afløst i penge.
3. Salg. Dækker den mængde af korn, som i bondeoptegnelserne blev opgivet som solgt.
4. Rest. Angiver den mængde korn, som blev til overs når udgifterne til føde- og ydekorner var bestridt eller den mængde af korn, som optegneren ikke havde gjort rede for (Søren Pedersen, nr. 6).

nøje forhold til hinanden. I fig. 2 har jeg skitseret hvorledes forholdet kunne være mellem nogle af disse væsentlige variable. Diagrammerne illustrerer forholdet mellem dyrkningsomkostningerne (den nye udsæd), husholdets størrelse (konsumtionen af brødkorn), ydekornet, og den mængde af korn, som stod til rådighed til salg eller naturalielønninger. Cirklerne, hvis areal repræsenterer høstudbyttets størrelse, læses fra venstre mod højre, idet arealet af de enkelte variable svarer til den pct. del af høsten, som medgik hertil. Til grund for disse opstillinger ligger såvel bøndernes egne optegnelser, som de »idealberegninger«, det vrimler med i det 18. århundredes landbøkonomiske litteratur og arkivalier.³⁶ Da vor viden om størrelsen af udsæd, hushold og landgilde imidlertid endnu er meget upræcis, skal jeg understrege, at disse opstillinger kun er forsøgsvisse. I virkeligheden viser de kun, at en bondegård med den bestemte bonitet og husholdsstørrelse samt det bestemte gennemsnitlige foldudbytte skulle så den bestemte mængde af rug og byg for at klare naturalieudgifterne i korn. De her afbildede situationer synes imidlertid foreløbigt at være i overensstemmelse med de oplysninger vi har om kornavlens på f.eks. »gennemsnitlige« sjællandske brug.

Begtrup beskriver således en sjællandsk bondegård på følgende måde. Dens »størrelse kan, under alle givne afvekslinger af 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 til 12 tdr. hartkorn, regnes til 6 tdr. hartkorn, som det sædvanligste. Som midtalt af areal kan regnes: For en indlod = ca. 50 tdr. land geometrisk, for en udlod = ca. 60–70 tdr. På dette areal er den sædvanlige udsæd hos en bonde 25 tdr. af alle slags, f.eks. på en indlod følgende udsæd: 6 tdr. rug, 10 tdr. byg, 8 tdr. havre og en td. bælgæd; eller på en udlod: 4 tdr. rug, 6 tdr. byg, 14 tdr. havre og 1 tdr. bælgæd«.³⁷

Denne beskrivelse stemmer nogenlunde overens med de relativt identiske situationer i

nr. 3–6. De viser hvor meget en »gennemsnitsbonde« på 6 td. hartkorn under de givne omstændigheder kunne sælge af korn. Med en udsæd på 12½–14 td. korn (rug og byg) og et gennemsnitligt foldudbytte på 5,6 kunne bonden have 7–12½ td. korn til overs – når brødkorn og ydesæd var lagt tilside. Heraf skulle han imidlertid, udrede naturalielønninger til smeden og andre håndværkere (1–2 td. korn),³⁸ fattigkorn (et par skp.) og løn til husmand/pundtærsker (2–3 td. korn).³⁹ Hertil kom mange mindre afgifter f.eks. herredsfogedkorn og brokorn, samt eventuelle aftægtsydelse, der ofte kunne løbe op i adskillige tdr. korn. Bonde nr. 3 og 6 havde således intet eller kun lidt korn til salg, medens bonde nr. 4 med et foldudbytte på knap seks kunne sælge 10 td. korn. Bonde nr. 5 manglede på grund af en lille udsæd og et dårligt foldudbytte på 4,5 gennemsnitligt 5½ td. korn for blot at udrede jordrente og fødekorn. Hertil kom så de ovennævnte ekstra udgifter in natura. En gård på seks td. hartkorn, et hushold på seks personer og et udbytte på fem fold, skulle så knap 16 td. rug og byg for at kunne udrede naturalieudgifterne. Med et foldudbytte på 4,5 skulle den samme bonde så 18 td. for at det kunne løbe rundt. Eksemplet i nr. 6 viser at Peder Sørensen i Havrebjerg skulle høste 5,6 fold for at han kunne bestride de nødvendigste naturalieudgifter i korn. Vi ved ikke hvor mange fold han høstede, men vi ved, at han i lighed med så mange andre resterede med sin landgilde og sine øvrige udgifter og at han i følge sønnens optegnelser var ved at gå fra gården og sine forpligtelser – noget som moderen forhindrede ved sin »flid«. Formodentlig bestod denne flid bl.a. i tekstiltilvirkning. Efter udskiftningen kunne gårdens udsædskapacitet forøges med 35% medens det gennemsnitlige foldudbytte steg⁴⁰ til 6,0. Situationen er illustreret i nr. 8. Udover en forøget brødkornsproduktion anvendte Søren Pedersen det større foldudbytte

38. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, op.cit.

39. Søren Pedersens Optegnelser, op.cit. samt Skrubbeltrang, Fridlev: Husmand og Inderste, Kbh. 1974 (1940), s. 176.

40. Der er tale om en formodet stigning – der findes ingen oplysninger om høstudbyttet før udskiftningen, men det er formodentlig korrekt at placere det noget under udbyttet på samme gård efter udskiftningen. Da Søren Pedersen avlede 6 fold var jorden væsentlig forbedret bl.a. ved hegning, ny omdrift o.m.a.

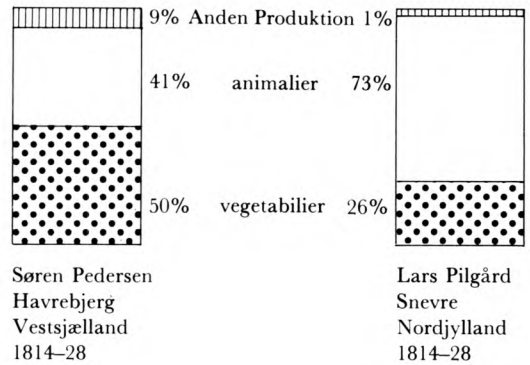
til en ændring i produktionsprofilen. Han begyndte således at dyrke hvede og andre handelsplanter, kartofler til brødføde og kreatur- opfedning m.m.

De samlede eksempler i fig. 2 viser, hvorledes situationen kunne veksle fra gård til gård og egn til egn. Variationerne i jordens bonitet, foldudbyttet, udsædskapaciteten og hus- holdets størrelse gjorde hvert enkelt gård- brugs økonomi til en unik størrelse. En lille udsædskapacitet og et relativt lavt foldud- bytte kunne medføre, at brødkornet til hus- holdets eget forbrug og jordrenten beslaglag- de den del af høsten, som var tilbage, når næste års udsæd var trukket fra. Dette kunne dog opvejes af en lav hartkornsansættelse og et lille hushold. Omvendt kunne en stor ud- sædskapacitet og et ordentligt foldudbytte medføre et overskud, som kunne sælges. Der vil selvfølgelig således have været gårdbrug i 1700-tallet, som på grund af en lav hartkornsansættelse i forhold til udsæden og et lille hushold var i stand til at producere et kornoverskud til salg. En del jordbrug har desuden haft mulighed for at udvide det besæ- ede areal gennem nyopdyrkning og derved forøge kornproduktionen.

På baggrund af de her fremlagte oplysning- ner mener jeg dog at kunne konstatere, at en stor del af fæstebøndernes kornproduktion i forhold til de nødvendige udgifter in natura bevægede sig omkring en grænseværdi på fem fold. Indirekte bekræftes dette forhold også af de mange forsiddelser i det 18. århundrede.⁴¹

Den vigtigste konsekvens af dette gennem- snitlige foldudbytte for den økonomiske orga- nisation i landbosamfundet blev, at bonde- gårdens produktion måtte rettes mod mange flere og lige så vigtige produktionsgrene som kornavlens. Det blev væsentligt at producere andre varer, agrare som ikke-agrare, med salg

Fig. 3: Fordelingen af indtægter fra salg af animalier og vegeta- bilier på to forskellige brug 1814–28.

for øje. Ikke alene hartkornsskatterne, men også mange andre udgifter skulle jo udredes i penge. Begtrup anførte, at om landmanden kun havde det 5te korn, da blev intet tilovers, det gik lige op . . . »Avler bonden kun det fjerde korn, da medgår til udsæd, dyrknings- omkostninger, kongelige skatter, tiende og eget forbrug af kornvare den hele indhøst- ning, og bonden kan ej af sin sæd, men må af sit ungvæg, får, svin, gæs m.v. løse de penge, som ud- fordres til at udrede landgilde, folkeløn og andre nød- vendige udgifter«⁴²

I fig. 3 ses hvorledes salget af animalier og vegetabilier forholdt sig til hinanden på to gårde i beg. af det 19. årh. Selv på en bonde- gård med systematisk drift, rettet mod pro- duktion af korn og handelsplanter udgjorde salget af vegetabilier kun 50% af indtægterne. I alt fordelte Søren Pedersens indtægter sig på ca. 15–20 forskellige indtægtskilder. Forhol- det mellem vegetabilie- og animalieprodu- tionen i 1700 årenes bondebrug er dårligt be- lyst. Søren Pedersens eksempel synes at pege på, at kreaturholdet må tillægges større vægt end tidligere antaget. Samtidig må den sam- mensatte produktionsprofil understreges.

41. I følge Fridlev Skrubbeltrangs oplysninger (Husmand og Inderste, Kbh. 1940, s. 391–92) udgjorde gårdforsiddel- serne i pct af samtlige fæsteforandringer på en række sjællandske godser følgende:

1720–29	35%	1730–39	33%	1740–49	34%	1750–59	25%
1760–69	21%	1770–79	30%	1780–89	31%	1790–99	17%

Det er ligeledes anført, hvorledes antallet af gårdforsiddelser kunne stige pludseligt, efter år med misvækst. (Skrub- beltrang, Fridlev: Strejftog blandt østjyske bønder. Østjysk Hjemstavn 1961, s. 23.)

42. Begtrup, G. E.: Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Sjælland og Møen, Bd. 2, Kbh. 1803, s. 104.

Det er påfaldende, hvorledes bondevelstand, når man endelig en gang i mellem kan spore den, synes at stamme fra helt andre indtægtskilder end kornproduktionen. Kreaturopfedning, svineproduktion, mjødbrygning (og illegalt krohold), træforarbejdning, tekstiltilvirkning og dyrkning og salg af handelsplanterne hør, hamp, humle og tobak falder i øjnene. Hertil kommer mere specielle næringsveje som pantelånervirksomhed og illegal kramhandel.⁴³

Det må nu blive en oplagt opgave at få 1700-årenes komplekse økonomiske produktionstyper regionalt såvel som socialt bestemt. Samtidig hermed bliver det et delproblem at få svingningerne i udsædskapaciteten nærmere præciseret. Herigennem vil man kunne danne sig et overblik over udviklingen af kornavlens og således betragte en fase i transformationen af den traditionelle mangesidede bondeøkonomi til en moderne markedsrettet landbrugsproduktion.

---

43. Iagttagelser fra bl.a. Basnæs, Juellund, Giesegård og Holsteinborgs skifteprotokoller, LAS.